

Newly discovered poems of Jahanshah Haqiqi, the Ruler of Garagoyunlu state

Akbar Najaf

Doctor of Philosophy in History. Azerbaijan

E-mail: ekbernecef@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4075-0300>

Abstract. Garagoyunlu ruler Jahanshah (1437/8-1468), is considered to be the second great poet who developed *Diwan* poetry (an anthology or a collection of poems by one author) after Imadaddin Nasimi in Azerbaijani literature, wrote his poems under the pen name «Haqiqi» (Truth lover). A few months ago, new manuscripts that belonged to Haqiqi were discovered. These poems are written by Hamidrza Sokhra-biabad and Bulent Akin; one of them is in *Cüing* (Parchment Scroll) that was kept in Diyarbakir Alevi shrine and the other is in the diary that belongs to the *Girkhlar* (the Forties) shrine which is situated in Ilkhchi city of South Azerbaijan. The first manuscript contains eight ghazals, and the second contains three ghazals. An interesting fact is that these ghazals were recited in ritual ceremonies of Qizilbash-Alevi (Followers the mystical teachings of Ali) for a long time. The authors also note that the ancestors of the Ilkhchi Turks of South Azerbaijan had a *Diwan* belonging to Haqiqi. These ghazals, which will be of interest to researchers and teachers of Azerbaijani literature, are demonstrated in this article along with some new facts about the Garagoyunlu ruler Jahanshah.

Keywords: Haqiqi, Qizilbash, Alevi, Traditional Islam, Junk, Diwan, Ceremony Rituals, Shrine, Parchment Scroll.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.131>

To cite this article: Najaf A. (2020). Newly discovered poems of Jahanshah Haqiqi, the Ruler of Garagoyunlu state. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 167–183.

Article history: Received — 05.11.2019; Accepted — 07.02.2020

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqinin yeni tapılan şeirləri

Əkbər Nəcəf

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan

E-mail: ekbernecef@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4075-0300>

Xülasə. Azərbaycan ədəbiyyatında İmadəddin Nəsimidən sonra türkce divan ərsəyə gətirən ikinci böyük şair hesab olunan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah (1437/8-1468) şeirlərini «Həqiqi» təxəllüsü ilə qələmə alıb. Bir neçə ay əvvəl Cahanşah Həqiqiyə aid olduğu məlum olan yeni əlyazma nüsxələri aşkarlandı. Həmin şeirlər Həmidrza Sohrabiabad və Bülənt Akın tərəfindən biri Diyarbəkirlilə Ələvi ocağına aid bir *cüng*, digəri isə Cənubi Azərbaycanın İlxıçı şəhərinin Qırqlar ocağına aid bir dəftərdə yer alır. İlk əlyazmada Həqiqiyə aid səkkiz, digərində isə 3 qəzəli mövcuddur. Maraqlıdır ki, həmin qəzəllər qızılbaş-ələvi cəm mərasimlərində uzun müddət ayinlərdə oxunmuşdur. Müəlliflər Cənubi Azərbaycan İlxıçı türklərinin dədələrinin əlində Həqiqiyə aid bir divanın olduğunu da qeyd edirlər. Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçıları və müəllimlərində maraq doğuracaq Həqiqiyə aid həmin qəzəllər, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah haqqında bəzi yeni məqamlarla birlikdə bu məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Həqiqi, qızılbaş, ələvi, xalq islamı, cüng, dəftər, cəm, ocaq.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.131>

Məqaləyə istinad: Nəcəf Ə. (2020). Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqinin yeni tapılan şeirləri. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 167–183.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib — 05.11.2019; qəbul edilib — 07.02.2020

Giriş / Introduction

Orta əsrlər Azərbaycanın siyasi tarixində, eləcə də ədəbiyyatında və mədəniyyətində dərin izlər buraxmış Cahanşah Həqiqinin fəaliyyətləri son illərdə yenidən tədqiqatçıların maraq dairəsindədir. Onunla bağlı yaxın zamanlarda ərsəyə gətirilən elmi tədqiqatlardan biri Bakıda çap olunub. Tədqiqatçı-alim Tofiq Nəcəfli «*Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri*» [Nəcəfli T. 2012] adlı iri həcmli əsərində Cahanşah haqqında geniş açıqlamalara və təhlillərə yer vermişdir. Türkiyəli tarixçi Ayşə Atıcı Arayancan isə 2010-cu ildə hazırladığı əhatəli müdafiə işini tamamilə Cahanşahın siyasi, idari, iqtisadi, dini və mədəni fəaliyyətlərinə ayırır. Yenə Qəzvin Universitetinin müəllimlərindən olan orta əsrlər tədqiqatçısı Muhsin Bəhramnıcad «Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular» adlı tədqiqatında (2019) Cahanşahın siyasi fəaliyyətlərini müəyyən qədər işıqlandırmışdır. Monoqrafiya mahiyyətli bu əsərlər xaricində Cahanşah haqqında Qərbdə və müsəlman ölkələrində çox sayda məqalələrin qələmə alındığını da qeyd etməliyik. Son iyirmi ildə həm ölkəmizdə, həm də İran və Türkiyədə Cahanşahın divanı dəfələrlə çap edilmişdir. Bütün bu tədqiqatlarda Cahanşahın bir dövlət xadimi olaraq hərbi-siyasi fəaliyyətləri ilə birgə ədəbi-bədii yaradıcılığı da xüsusilə vurğulanmış və orta əsrlər Azərbaycan və Müsəlman-Türk dünyasındakı rolu müsbət qiymətləndirilmişdir.

Mərkəzi Təbriz olmaqla 1408-ci ildə Cəmaləddin Qara Yusif tərəfindən əsası qoyulan Qaraqoyunlu dövləti (1408-1468) Xorasandan Ərzincana qədər geniş əraziyə sahib idi. 1420-ci ildə Qara Yusifin vəfatı və hakimiyyətin İskəndərin əlinə keçməsi ilə Teymurilərlə uzun və ağır müharibələr aparən Qaraqoyunlular Cahanşah dövründə tarixlərinin ən qüdrətli çağını yaşamışdılar. Onun vaxtında Teymurilərə aid Xorasan və Herat torpaqlarını da ələ keçirən Qaraqoyunlu dövləti Orta Şərqi hakim gücünə çevrildi [Aka İ. 2001, s.32-84]. Mənbələr Cahanşahı «dövrünün ən qüdrətli hökmdarı, gözəl əxlaq sahibi və mahir siyasətçi» kimi təsvir edirlər [Nəcəfli T. 2012, s.124].

Cahanşahın xanımı Xatun Can Bəyim də əri qədər Qaraqoyunluların siyasi və mədəni tarixində rol oynamış, Təbrizdə günümüzə qədər qalan Göy məscid onun təşviqi və dəstəyi ilə tikilmişdir [Arayancan A. 2011, s.290].

Baharlı, Sadlı, Baranlı, Döyərli, Qaramanlı, Alpavut, Çakırlı, Ağacəri, Duharlı, Bayramlı, Əyinli, Hacılı, Maraşlı kimi tayfaların ittifaqı nəticəsində yaranan Qaraqoyunlu dövləti Əmir Teymur və Şahrux Mirzəyə qarşı uzun müddət mübarizə aparmış və bu mübarizənin nəticəsində Cahanşah dövründə Teymurilərin paytaxtı Herat ələ keçirilmişdir. Dövrün müsəlman müəlliflərinin əsərlərində Qaraqoyunlu dövləti və hökmdarları haqqında verilən məlumatlar birmənalı deyildir. Başda İbn Tağriberdi olmaqla Məmlüklü dövrü mənbələri Qaraqoyunlu hökmdarlarını kəskin tənqid edir, hətta onları «müsəlman olmamaqda» ittiham

edirlər. Bunun əksinə, Səfəvi və Osmanlı dövrü mənbələrində həm Qara Yusifin, həm də oğlanları İskəndər Mirzə və Cahənşah Mirzənin adları böyük ehtiramla qeyd edilir. Həsən bəy Rumlu onları «ədalət və mərhəmət sahibləri», Münəccimbaşı isə «cəsarət və cəmərtliyin təcəssümü» kimi tərif edirlər [Sümer F. 1984, s.115].

Mənbələrdə Qaraqoyunlular haqqında fərqli və müxtəlif açıqlamaların mövcud olmasının başlıca səbəbi Qara Yusif, İskəndər və Cahənşahın sahib olduqları dini inancları və əqidələridir. Belə ki, ənənəvi türk inanc anlayışını qoruyan, hətta hürufi olduqları haqqında fikirlər səsləndirilən Qaraqoyunlu hökmdarları M.Fuad Köprülünün də qeyd etdiyi kimi teqriçi inanca islamın qarışması nəticəsində formalaşan Azərbaycan və Anadoluda yaşayan türklərin «xalq islamı» adlandırılan dini əqidələrə bağlılıqlarından qaynaqlanırdı [Köprülü F. 1989, s.39-40; Macit M. 2002, s.53-54].

Hökmdar və şair

Əbu Bəkr Tehraninin məlumatına görə Qara Yusifin oğlu olaraq Mardin mədrəsəsində dünyaya göz açan Cahənşah mənbələrdə Mirzə Cahənşah, Əbu Müzəffərəddin, Əbül-Müzəffər kimi də xatırlanır [Tihrani E. 2001, s.48]. Atasının zamanında Həmədan, Sultaniyyə, Tarum, Qəzvin və Qorqanı idarə edən Cahənşahın gənclik illərində Nəsiminin şeirlərinin güclü təsiri altında qaldığı, hətta özünü onun müridi adlandırdığı qeyd edilir [Değirmençay V. 2005].

Cahənşah, Qara Yusifin altı oğlundan dördüncüsüdür. Atasının adı əvvəlcə Mardinşah qoymuş, lakin xalq arasında «şəhər adlarının qadınlara verildiyi» haqqında yayılmış inanca görə dəyişdirib Cahənşah etmişdir. Anadan olduğu tarixi mənbələrdə 1395, 1403 və 1405/6 olaraq göstərilib. Ən doğru tarixin Həsən bəy Rumlunun qeyd etdiyi 1403-cü il olma ehtimalı yüksəkdir [Rumlu H. 2006, s.448]. Mənbələrdə anasının adı Şəkər xatun olaraq zikr edilib [Kərbəlayi H. 1344, s.52].

Hələ uşaqlıq illərindən yaxşı təhsil alan Cahənşah əsərlərindən də aydın olduğu kimi *kəşşaf*, *məntiq*, *məxzəni-əsrar* və *məsnəvi* kimi elmi əsərləri dərindən oxumuşdur [Arayacan A. 2010, s.99]. İki dəfə ailə həyatı quran Cahənşahın birinci xanımı Xatun Can Bəyim, ikinci xanımı isə Həsən Əlinin anası olub ki, adı mənbələrdə qeyd edilmir. İki evlilikdən Cahənşahın 3 qızı və 6 oğlu dünyaya gəlib. Qızlarından Tutuk İsmət xatun Teymuri hökmdarı Baysunqurun oğlu Məhəmməd Mirzə ilə ailə həyatı qurmuşdu. İkinci qızı Kəalül-ehsan adı ilə xatırlanır ki, Ağqoyunlu Sultan Yaqubun xanımı idi. Üçüncü qızının adı bilinməsə də onun məşhur sufi Nemətullah Vəlinin nəvəsi Nemətullah Sani ilə evləndiyi məlumdur. Cahənşahın oğlanlarının adları isə belədir: Pərbudaq, Həsən Əli, Məhəmməd Mirzə, Əbu Yusif Mirzə, Əbül-Qasım Mirzə, Fərruzad Mirzə [Yınanç H. 1983, s.176].

Hələ 1435-ci ildə Azərbaycanın hakimiyyətini ələ alan Cahanşah, qardaşı Qara İskəndərin 1437/8-ci ildə öldürülməsindən sonra Qaraqoyunluların vahid hökmdarı oldu. 30 ildən çox davam edən hakimiyyəti dövründə sosial, iqtisadi, maddi, mədəni, elmi, qısaca həyatın bütün sahələrində siyasi təminatı bərpa edən Cahanşah başda Təbriz olmaqla bir çox şəhərlərdə mədrəsələr açdırmış, məscidlər, kitabxanalar tikdirmiş, bəndləri təmir etdirmiş, körpülər saldırmışdır. Elm adamlarını, din xadimlərini, şeir və sənət sahiblərini qoruyub himayə edən Cahanşah yazdığı şeirlərə şairlərin münasibət bildirməsini istəmişdir. Misal üçün, fikirlərinə böyük hörmət bəslədiyi Əbdürrəhman Camiyə öz divanının bir nüsxəsini göndərən Cahanşah, hədiyyə olaraq da şairə 2 min kəpəki¹ qiymətində kürk vermişdi. Cami qəsidələrinin birində Cahanşahın bu diqqətini xüsusilə qeyd edir:

*Əzəmətli dağ kimi şahın ehsan əli elə bir dəryadır ki,
Bu dəryada sahilə ləpə olaraq ancaq mücəvhərlər vurur.*

*Dalğası İraq mücəvhəratından bəxş etdiyindən
Herata çatan ləpələri Camiyə min (qızıl) gətirmiş.*

Camiyə aid mənzum bir məktubda şairin Cahanşaha «Şah Həqiqi» adı ilə xitab etdiyi bəlli olur [Hərəvi N. 1377, s.79].

Həm mənbələrdə yer alan məlumatlar, həm də başda Muhsin Məcid olmaqla bir sıra tədqiqatçının tədqiqatları Cahanşahın hürufilərə, xüsusilə də hürufi ədib və şairlərinə böyük rəğbət göstərdiyi anlaşıdır. Cahanşah hürufi fikirləri ilə tanınan Cəlaləddin Dəvvanınin Təbrizdə tikdirdiyi Müzəffəriyyə mədrəsəsinin başına keçməsinə istəmişdir. Həmin mədrəsədə müdərrişlik edən Dəvvani fars dilində qələmə aldığı «*Risaləyi-hüruf*» adlı əsərini Cahanşaha ithaf etmişdir. Eyni müəllifin «*Risaləyi-zəvra*» və «*Səvakil əl-hur*» adlı əsərlərini Göy məsciddə qələmə aldığı bildirilir.

Şeirlərini türk dilində qələmə alan Cahanşahın poetik üslubunun hürufi, ələvi-bektaşî üslubuna yaxın olması diqqəti cəlb edir. Cahanşahın ədəbi siması siyasi simasından daha təsirli olmuşdur. Belə ki, onun ədəbi təsirində qalan oğlu Pir Budaq ilə qardaşı qızları Arayış Xatun və Şah Saray Bəyim gözəl qəzəl və qəsidələr qələmə alıblar. Xüsusilə Cahanşahın oğlu Pırbudağın atası kimi türkcə qəzəllər yazdığı və «Budaq» təxəllüsünü işlətdiyi qeyd edilir [Naxçıvani H. 1343, s.2; Arayancan A. 2010, s.383-384]. Cahanşahın Camiyə göndərdiyi divan

.....
¹ Dilimizdə «qəpik» mənasına gələn bu pul vahidi Cağatay hökmdarı Kəpəkin adından gəlir. 1 kəpək təmən 10 min dinara (qızıl sikkə) bərabər idi. Buradan 1 kəpəkin 1 dinar olduğu aydın olur.

nüsxəsində oğlu Pırbudağa yazdığı farsca 12 beytlik nəsihətindən bəhs edilir [Cahanşah Həqiqi. 2006, s.6].

Cahanşah divan sahibi şair hesab olunur. Tədqiqatçılar Cahanşahın şairliyi və şeiriyəti haqqında müxtəlif fikirlər səsləndiriblər. Fuad Köprülünün gəldiyi nəticəyə görə, «farsca sufi tərzli şeirlər yazan bu türkmən hökmdarlarının dini əqidələrini türkmənlər arasında yaymaq üçün türkcə şeirlər də yazması və həmin şeirlərdə heca vəznindən istifadə etməsi ehtimal xarici deyildir» [Köprülü F. 1989, s.39-40].

Cahanşahın şeiriyətinə tənqidi yanaşan Muhsin Macidin fikirləri də F.Köprülü ilə oxşarlıq təşkil edir. Ona görə, «Həqiqi söz xəzinəsi geniş olan şair deyildir. Onun şeirlərində təkrarlanan misralar çoxluq təşkil edir. O, həm türkcə, həm də farsca şeirlərində kəlmə qruplarını və misraları fərqli tərkiblər içində istifadə edərək təkrarlayır. O, siyasi istiqrarın davamlı təhdid altında olduğu mübarizə şəraitində mistik təcrübənin məcbur etdiyi mücərrəd ifadələri tərcih edib. Həqiqi lazımı səviyyədə düşüncə dünyasında dərinləşməmiş, əlinə keçirdiyi cövhəri sonuna qədər istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır» [Macit M. 2002, s.54-55]. Aysə Arayancan isə bu şeirlərin Cahanşaha aid olduğundan şübhələnir [Arayancan A. 2010, s.387-388].

Lakin bu iddiaların əksik tərəfləri mövcuddur. Diqqəti çəkən ən mühim nöqtə həm F.Köprülü, həm də M.Macitin Cahanşahın şeirlərini türk xalqını mərkəzə alaraq qiymətləndirmələridir. Hər iki tədqiqatçı Cahanşahın türk xalq inancına bağlı kütlələri öz tərəfinə çəkmək üçün şeir dilindən istifadə etdiyini qeyd edirlər. Halbuki, müəlliflərin qeyd etdikləri xüsusiyyətlər Cahanşahın farsca şeirlərində də yer alır.

Cahanşahın şeirlərinin tərtibçiləri olan Əbülfəz Rəhimov, Lətif Hüseynzadə və Hacı Mailin onun divanına yazdıqları ön sözdə belə bir fikir səsləndiriblər: «Şübhəsiz ki, bu təkrarları onun sənətkar kimi zəifliyi ilə əlaqələndirmək doğru olmaz. Çünki qəzəl janrında yazılmış şeirlərdə 5-10 müstəqil qafiyə tapmaq çox asandır. 100-200 beytlik qəsidələrdə isə bu olduqca çətindir» [Cahanşah Həqiqi. 2006, s.10].

Cahanşahın yeni tapılan şeirləri

Cahanşahın divanının iki əlyazması tapılıb. Həmin əlyazma nüsxələrinin ilki London Britaniya kitabxasında, ikincisi isə Yerevan Əlyazmalar İnstitutunda (Matenadaran) saxlanıldığı qeyd edilir. Bu əlyazmalardan birincisi haqqında şərqşünas V.Minorsky (1877-1966), ikincisi haqqında isə Lətif Hüseynzadə elm aləminə məlumat vermişdir. London nüsxəsinin 1488-ci ildə xəttat Qənbərəli Xosrov oğlu İsfahani tərəfindən nəstəliq xəttlə üzü köçürülüb. Həmin divanda Həqiqinin farsca 116 qəzəli, bir müstəzadı, türk dilində 91 qəzəli və 33 rübaisi

yer alır. Matenadaran əlyazmasının xəttatı məlum olmasa da, 1474/75-ci ildə üzünün köçürüldüyü bildirilir [Cahanşah Həqiqi. 2006, s.5].

M.Macit tərəfindən hazırlanan Cahanşah divanının Türkiyə nəşrində isə 87 qəzəl və 32 rübai yer alır. Bəzi şeirlərində müdari, müştad və rəcəzi-mati-i mathub kimi bəhrlər işlədilir ki, bu da Cahanşahın fars şeir dilini yaxşı bildiyinə işarədir. İşlədilən bu bəhrlərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, türkçə sözlərin qısa-uzun və çox uzun səslerini bu bəhrə tətbiq etmənin çətinliyidir [Minorsky V. 1971, s.168].

Cahanşahın farsca qələmə aldığı şeirləri ilə türkçə şeirləri arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Cahanşah farsca şeirlərində fikir, ideya və üslub baxımından özünü daha sərbəst hiss edərkən, türkçə şeirlərində açıq və örtülü şəkildə hürufi, xüsusilə də Nəsiminin təsiri aydın şəkildə özünü büruzə verir. V.Minorsky bunu diqqətə alaraq Cahanşahın farsca şeirlərini yüksək qiymətləndirərkən, türkçə şeirlərinin eyni səviyyədə olmadığını iddia etmişdir [Minorsky V. 1971, s.167-168].

Cahanşahın siyasi və ədəbi yaradıcılığını qiymətləndirən tədqiqatçılar onun siyasi və hərbi fəaliyyətlərini ədəbi yaradıcılığından üstün tutaraq, şairliyinə istiqamət verən başlıca amilin siyasi kimliyi olduğunu vurğulayırlar. Lakin belə açıqlamalar çox mübahisəlidir. XV əsrdə yaşamış bir hökmdar və şairi bütünlüklə səmimiyyətdən uzaq, yeganə hədəfinin özünün siyasi ehtiyaclarını qarşılamaq olduğunu vurğulamaq modernist bir yanaşmadır. Hamı kimi Cahanşahın da bağlı olduğu, özünü bir parçası olaraq hiss etdiyi dini, əxlaqi, mənəvi dəyərləri vardır. Onun bu dəyərlər təəssübkeşi kimi şeirlərində çıxışı olduqca təbiidir. Şühbəsiz bir hökmdar kimi Cahanşahın siyasi hədəflərinin olması şübhə doğurmur, lakin bunu onun həyatının tam hissəsi olması mübahisə yaradır.

2019-cu ildə iranlı Həmidrza Sohrabiabad ilə türkiyəli tədqiqatçı Bülent Akının «Alevilik-Bektaşilik Araşdırmaları Dergisi»nin 19-cu sayında birlikdə qələmə aldıkları iri həcmli məqalədə Cahanşah Həqiqinin şeirlərinin yer aldığı iki əlyazmanı elm aləminə təqdim etdilər. Bu əlyazmalardan ilki Ankarada yaşayan diyarbəkirlə ələvi ocağı dədəsinə məxsus şəxsi arxivində yer alan bir cüngdür. Həmin əlyazma Diyarbəkri Bismil bölgəsinə daxil Ulutürk (Darlı) kəndində yerləşən İmam Zeynəlabidin Ocağına mənsub Abbas Önənə aiddir. Bu əlyazmanın üzü 1860-cı ildə İbrahim Xəlil Dədə tərəfindən köçürülüb. Cüngdə Həqiqiyə aid 8, Nəsimiyə aid 1, Abdal Pir Sultana aid 2, Şah İsmail Xətaiyə aid 1, Seyyid Nizamogluna aid 1, Seyfiyə aid 1, Dərviş Əliyə aid 3, Qaracaoğlana aid 2, Diyarbəkirlə Huriyə aid 1, Aşiq Sevdaiyə aid 1, Qul Əhmədə aid 1 və adı bilinməyən şairə aid 1 şeir ilə bir neçə qoşma yer alır. Cüng qələmə alındığı yazı üslubuna görə (rika xətti) XIX əsrə aid edilə bilər. Cüngdə ən çox Həqiqinin şeirlərinin qeyd edilməsi XIX əsrin axırları və XX əsrə qədər qızılbaş – ələvi ocaqlarında və cəm mərasimlərində Cahanşah Həqiqiyə aid şeirlərin oxunduğunu təsdiq edir [Sohrabiabad H., Akın B. 2019, s.197-198].

H.Sohrabiabad ilə B.Akın bu şeirlərin həqiqətən Cahanşaha aid olduğunu və Həqiqi divanında tapılmadığı üçün olduqca əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirlər. Onlara görə, Cahanşah Həqiqinin adı Anadoludakı qızılbaş-ələvi-bektaşi camaatları arasında diqər qızılbaş şairləri (Xətai, Nəsimi, Virani və s.) qədər məşhur olduğu və hürufi şairi kimi xatırlandığı məlumdur [Sohrabiabad H., Akın B. 2019, s.198-200].

İkinci əlyazma Cənubi Azərbaycanın İlxıçı şəhərinə bağlı Qırqlar və ya Cəltən Ocağına aid «Bəyaz» və ya «Dəftər» adı verilən cüngdür. Həmin cüng Cəltən Ocağında qızılbaşların təşkil etdikləri mərasimdə (cəm) açılır və oxunulur. Bu əlyazmada Cahanşah Həqiqiyə aid 3 qəzəl mövcuddur [Sohrabiabad H., Akın B. 2019, s. 201]. Tədqiqatçıların fikrincə Qırqlar ocağının pirlərinə aid şəxsi arxivdə Cahanşaha aid bir divan da mövcuddur. Lakin müəlliflər həmin divan haqqında ətraflı məlumat verməyiblər. Məqalənin 216-224-cü səhifələri arasında əlyazmalarda yer alan Həqiqiyə aid şeirlərinin orijinal vərəqləri də göstərilib.

Əldə edilən bu məlumatlar Cahanşah Həqiqinin qızılbaş-ələvi türkləri arasında Xətai və Nəsimi qədər ehtiramla yad edilən şair olduğunu təsdiq edir. Bu da onun ənənəvi türk inancına dərinədən bağlı olduğunu və bu xüsusiyyəti ilə qızılbaşların hafizəsində dərin iz buraxdığını sübut edir. Cahanşahın yeni tapılan şeirlərində də bu xüsusiyyət özünü açıqca biruzə verməkdədir.

Diyarbəkir İmam Zeynəlabidin Ocağına mənsub Abbas Öənəə aid cüng

1. «Ara» qəzəli

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Hər kimin müsahibi yoxdur gəlməsin meydan ara,
Ona yol yoxdur gəzib seyr eyləyə ümman ara.

Ər-Rəfiq sümmeət-tariq mənasını fəhm etməmiş,
Şahı-mürsəl söylədi şol mənəkəbət bürhan ara.

Olmayan əhli-müsahib tanımamış Rabbisin,
Tanımayan Rabbisin sərgəştədir dövran ara.

Ayəti «əkməltü ləküm dinəküm» ta gəlmədən,
Yetmədi həddi-kəmalə dinimiz insan ara.

Mustafa qıldı rəfiqini Əliyyül-Murtaza,
Şahı-mərdan söylədi meydan ara, mərdan ara.

Həqq rəfiqin tanımayan div olar ol ta ədəb,
Həşrə dək ol olub gəzər gərdisdə devran ara.

Həqq yaxınındır şəriat rahi ərkani-təriq,
Mənzilin olur həqiqət can ara, canan ara.

Kim ki yoldaş oldısa zülmətdə qalsa qəm yeməz,
İçirür abi-həyatdan məst ara, məstan ara.

Lahmükə lahmi rumuzunun bəyanın bilmiş ol,
Pirədir şərii-təriqi böylədir fərman ara.

Çün İmam oldı on iki rahi-ərkan oldı bir,
Bir olur, bir iki olmaz böylədir Quran ara.

Ey Həqiqi bəhri ümmandır cihanda bu तरीq,
Gir o bəhrin içinə gir gör bu gün ümman ara.

2.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Bir mürəbbi vü müsahib manidə iqrarədir,
Bu sözə inkar edənlər mürşidə inkarədir.

Pir yoluna varmayan gəzmiş olur heyvan-sifət
Şəkli insan olsa nolur, manidə avarədir.

Ər-Rəfiq sümmeət-təriq çün söylədi fəxri-cihan
Həqq rəfiqin tanımayan dünyada biçarədir.

Söhbəti dünyada hər kim kəndinə yar eylədi,
Mərhaba ol kişiyə kim talii bidarədir.

Əhsəni-təqvimə çün əmr eylədi Allahımız,
Əhsəni-təsvimə iqrar eyləyən iqrarədir.

Kamili-insana yetməkdir kəmalı talibin,
Kim ki yetməz bu kəmalə bil ki həqqi-zarədir.

Söylədi qalü-bəla gəl qail ol mənasına,
Ey Həqiqi, mənayı bil bu mani-i əkbarədir.

3. «Səndədir» qəzəli

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Sufiyə səf ol bu gün çün rəh-i ərkan səndədir,
Çünki tövhid əhlisən, din ilə iman səndədir.

Tut yaxın ilə təharət eylə sidq ilə namaz,
Oxı kim əxlas ilə ayəti-Quran səndədir.

Qaluda bəla didin tövhidə iqrar eylədin,
Eylə mənzur-ü nəzər höccəti-burhan səndədir,

Qövli fili xali qıldı səndən ötrü Mustafa,
Qövlinə fərman olan bu əmri-fərman səndədir.

Yer-i gök həm ləşgəridir şərii Məhəmməd ilə
Get bu sultan əmri ilə şərii-divan səndədir.

Murtaza sirri Məhəmməd Mustafa sirri ilə
Çün bulara arif oldın sirri-Sübhan səndədir.

Yol şəriətdir, təriqətdir, həqiqət mərifət,
Onları zahir edən bu nitqi-bəyan səndədir.

Məclisin bəzmi-əzəl həmsöhbətin cananı-can
Yaxşı saxla xalqa izhar etmə, irfan səndədir.

Cüş edip dərya-sifət mövc ilə gönlüm qaynadı,
Yer üzündə bəxş ilə həm bəhri-ümman səndədir.

Ehtiyat et dəhrə netdi div vermə gönlünü,
Yaxşı saxla hatəmi möhri-Süleyman səndədir.

Eylədi abi atəşdən haqi baddan adəmi ol rütbəyə,
Qafil olma kanisən sən, ləl-i mərsan səndədir.

Ey Həqiqi, canı çün canana verdin sidq ilə,
Öylə bil kim aləm içrə canı-canan səndədir.

Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

4.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Oldı hüsnün dəftəri bu gönlümə ümmül-kitab,
Aləmə andan açıldı rahi-iman fəthi-bab.

Yeddi xətt səbal-məşani həm aləl-ərş-istiva,
Safhada tərkim olunmuş aləmə virdi cəvab.

Kabə qövseyni-ev ədna sirri-sübhan anlayıp,
Gördüm ol dəftərdə səbt olunmuş bakur qıldım tarab.

Yeri gögi arş u kürsi hər nə kim aləmdə var,
Xoş musəvvər eyləmiş bir safhada ali-cənab.

La-yemessuhu illəl-mutahhar ayətin fəhm etməyəən,
Oxusa bu safhayı daim olur əhli-əzab.

İsmi-zatın mənasıdır safha-i Xənnanımız
Bilməmiş bu mənaı başına gəzmiş hər zühab.

Ey Həqiqi aşiqə məşuq halın söyləgil,
Qalmadı bir söz dəxi vallahi aləm biş-səvab.

5.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Dərdimə dərman qılan ol gözləri şəhla imiş,
Qaşlarıdır kabə qövseyn zülfi ev əbna imiş.

Leylətül-miraca zülfün yar imiş aşıqlara,
Söyləmiş ol Batı Sübhan əlləzi isra imiş.

Oxuyan səbal-məşani bilməyəən təfsirini,
Arif olmuş ol arifi-Mövla imiş.

Küntü kənzin sirrini insanda bilən insan olur,
İşbu sirri bilən insan cümlədən əla imiş.

Canı ver canana canı-cahandan fariq ol,
Gəl bəri gənc istəyən kim bir əcəb sövda imiş.

Canı canan yolunda qılmayan hər dəm səbil,
Bibəşirətdür cahanda gözləri ama imiş.

Dilbərim qıldı Həqiqi ismi-pakından rza,
Gördüm əbcəd körpüsündə mənzilim ala imiş
Aləl-Həqiqi rəhmətullah

6.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Təndə canın bilməyənlər bilmədi canan nədir?
Bilməmiş ol kişi kim qətrə nədir, ümman nədir?

Qonağı saxla kiramən söylədi xeyrül-bəşər,
Pəs gərəkdir biləsin bu iv nədir, mehman nədir?

Bu görən bu göstərən bu gətirən bu apanan,
Aləmi seyran edən bu can nədir bu tən nədir?

Eşidən bilən yetişən arif olan elminə,
Mən ərəf sirrini bilən şu vahidi-irfan nədir?

Eyləmiş şeytan ilə Rəhmani-mülkə həm-nişin,
Bilməgi yox müklərə şeytan nədir, Rəhman nədir?

Aləmi kəsərdə vəhdət kamilə insan qıldı faş,
Pirə xidmət qıl biləsin kamili-insan nədir?

Pirə xidmət eyləyənlər kamili-insan olur,
Pirə xidmət etməyənlər bilmədi ərkan nədir?

Kamili-insan Məhəmməd şərii-piri-ərkani-tariq,
Pir ilə ərkana gəl ta biləsin bu kan nədir?

Ey Həqiqi pir ilə ərkanda çox seyr eylədin,
Pir ilə ərkanda bildin sahibi-ərkan nədir?
Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

7.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Olmuşam səhra-güzər bir Leyli sevdasında mən,
Gəşti-Məcnuna yetişdim eşq səhrasında mən.

Gönül ... eşqinə düşdü yenə həm bənd olur,
Oxudum eşq dərşini İsa kilsəsində mən.

Gərşət edibən Tura yetdim söylədim anəstü nar,
Eylədim yüz min kəlmə Turi-Musasıda mən.

Zülməti-şəb qaplamışdır hier ilə nalan-u zar,
Şölə gördüm yetdim ol dəm yedd-i bəyzasında mən.

Söylədim səni sevərim mənə vergil könlünü,
Biqərəzdir dilbəri bildüm təmənnasında mən.

İhtiyar-ü can-ü dildən dil yapışdı dilbərə,
Nə qılam ey dost günül dilbər təmaşasında mən.

Dil yapışdı dilbərə, dilbər yapışdı dərd ilə,
Çəkərim hər dəm məlamət eşqin fətvasında mən.

Dilbərə bəli deməklə dutdı gönlüm bənd edər,
Nə yazılmış bilməzəm bu hərfin mənasında mən.

Arapıp eşqiylə tapşırtdı məni bir məscidə,
Oxudum səbal-məsani eşqin mollasında mən.

Yazılı cənnətdə gördüm ayəti-ümmül-kitab,
Elmi-kamil eylədim hüsnün təmaşasında mən.

Hər zaman can istədi canan can bağışladı,
Olmadum canan yolunda can ... pərvasında mən.

Hasil etdüm giryə mən, canandan aldum dəst-namaz,
Xoş salavat eylədim dilbəri-musallasında mən.

Bil Həqiqi can olana hər zaman canan gəlür,
Aləmi seyr eylədim dilbər təcəllasında mən.
Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

8.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Qılmayan canın fəday ol dilbəri-cananına,
Cahili-nadan imişlər rəhm gəlməz canına.

Bilməmiş ki, can nədir, canan nədir, mənə nədir,
Bu sözi görən bilür şol Vahidin ərkanına

Piri bil mürşidi bil ərkanı təhqiqlə eyləgil,
Kim ki, təhqiqlə etmədi qəsd eylədi imanına.

Bil rəfiqin piri dür mürşid mürəbbi yol tariq,
Xalisən məhlus piri bilmiş bular damanına.

Kir-ü isyandan dilərsən gər vücudun pak ola,
Sıdqla sadiqla olur gir tövhidin ümmanına.

Məclisi-irfana varın bəxş edən mərdan olur,
Qıl fəday canın Həqiqi böylə məclis xanına
Aləl-Həqiqi rəhmətullahi

Cənubi Azərbaycanın ilxıçı şəhəri «Qırqlar» ocağında saxlanılan dəftər

1. «Gördüm» qəzəli

(mafaiülün mafaiülün mafaiülün mafaiülün vəznində)

Vücudun şərhinə girdim əcəb sirri-Xüda gördüm,
Yasanmış iki bənd üstə bu şərhə canfəza gördüm.

Girib gəzdim bunu tənha göründü gözümə zibə,
Bu dəxi misli bu dünya yasanmış bir bina gördüm.

Yaratmış məğrib-i məşriq, ay ü gün, gecə vü gündüz
Axaq arxı dönər çərxi əcəb ərz-ü səma gördüm.

Həzəran küh-ü səhrələr həzəran əbr-ü dəryalar,
Həzəran cənfi-davalar bə hər canib rəva gördüm.

Həzəran bülbüli-dəstan həzəran bağ ilə bostan,
Karışmış küft imanə təcərrüddə İsa gördüm.

Yetişdim Xısrı-alaya məni tapşırdı Musaya,
Yarışdım yed-i bəyzaya əlimdə bir əsa gördüm.

Bu şərhə sərbəsər gəzdim xəbərin səhihin sızdım,
Məniyyətədən əlim üzüm bu mənləkdə həba gördüm.

Cahanda hakimi-sultan peyapey ayəti-Quran,
Bu şərhə hatəmi-quran Məhəmməd Mustafa gördüm.

Gəzərkən tanıdım canı xəbərləşdim o sultanı
Həqiqi canı cananı Əliyül-Murtaza gördüm.

2.

(failatün failatün failatün failün vəznində)

Demişdim bir kəz bəli ey yar səndən dönməzəm,
Gəl Zəkərya tək sərimdən yar səndən dönməzəm.

Ta ki, gördüm şol cəmalın gülüzarın bağ ara,
Yüz min olsa gitməzəm gülzar səndən dönməzəm.

Ata ana qövüm qardaş əhli-eşqə geyr imiş,
Mən buraxdım bunları qəm-xar səndən dönməzəm.

Eşq ilə dutdum uhuvvət baş doqydum qarıva,
Qılsalar yüz min bəla azar səndən dönməzəm.

İstədim görüm fəqih-ü zahidin zişt üzlərin,
Mən bulardan olmuşam bizar səndən dönməzəm.

Ar ilə namus-ü nəngi yoluva qıldım səbil,
Olmuşam aləm-ara biar səndən dönməzəm.

Küfri-zülfün din ilə imanımı qeyd eylədi,
Gər talarsan könlümü əyyar səndən dönməzəm.

Öldürür cəllad gözün gündə yetmiş kəz məni,
Çün dirildir ləhçə-yi göftar səndən dönməzəm.

Bağladım Sənan kimi zünnar-i tərza belimə
Xəlqi-aləm söyləsin küffar səndən dönməzəm.

İçmişəm meyxanə-yi vəhdətdə seyran eylərəm,
Məsti-cam-ı şövkəm ü xumar səndən dönməzəm.

Kainarın aynısın ey çeşmi-mazağ-ı basar,
Çün Həqiqi doymuşam əsrar səndən dönməzəm.

3.

(mafailün mafailün mafailün mafailün vəznində)

Utan şərm eyləgil həqdən,
Dur ey qafil nə yatıbsan,
Yanında zati-mütləqdan,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Yarıdı qafilə-yi məhmil,
Ərişdi həmrəh-i məzil,
Olur billəh işin müşkül,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Yeyirsən naz ilə nemət,
Qılırsan xacəyə xidmət,
Yəqin bil yoxdur qəflət,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Səni aldatdı bu dünya,
Yıxıldı xanə-yi ukba,
Gəl indi qıl qəmi-fərda,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Ərişdi mənzilə yoldaş,
Qalubsan yuxuda qardaş,
Deyirsən daşdı yer yoldaş,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Sənə can verdi ol sübhan,
Qılasan yoluna qurban,
Ərişdi bir əcəb mühman,
Dur ey qafil nə yatıbsan.

Əcəl can şərbətin işdin,
 Əzabı-qəbrə yetişdin,
 Məgər qıl köprünü geçdin,
 Dur ey qafil nə yatıbsan.

Gəl indi bunu əzbər qıl,
 Yazıb divanə dəftər qıl,
 Həqiqi fikri-məhşər qıl,
 Dur ey qafil nə yatıbsan.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cahanşah Həqiqi. (2006). Şeirlər, Tərtib, müqəddimə və lüğətin müəllifləri: Əbülfəz Rəhimov, Lətif Hüseynzadə, Hacı Mail. Bakı, Şərq-Qərb.
2. Nəcəfli T. (2012). Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı, Çarşıoğlu.
3. Aka İ. (2001). İran`da Türkmən Hakimiyyəti (Kara Koyunlular Devri). Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
4. Arayancan A. (2010). Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah və Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) 1438-1467, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.
5. Arayancan A. (2011). «Akkoyunlu ve Karakoyunlu`da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Öneme İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun», Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, № 29. Konya.
6. Değirmençay V. (2005). İmadüddin Nesimi ve Farsça Divanı`nın Türkçe Çevirisi. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
7. Köprülü F. (1989). Türk Mutasavvıfları. Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları.
8. Macit M. (2002). Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah ve Türkçe Şiirleri. Ankara, Grafiker Yayınları.
9. Rumlu H. (2006). Ahsenü`t-Tevarih. Ankara, TTK Yayınları.
10. Sohrabiabad H., Akın Bülent. (2019). «Tarihi Bulgular ve Hakiki`nin Bilinmeyen Şiirlerinden Hareketle Karakoyunluların Mezhebi Eğilimleri Üzerine Yeni Tespit ve Görüşler». Alevi-Bektaşî Araştırmaları Dergisi, №19, s.179-224.
11. Sümer F. (1984). Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan Şaha Kadar). Ankara, Türk Tarih Kurumu.
12. Tihrani E. (2001). Kitab-ı Diyarbekriyye. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
13. Yınanç M. (1983). Cihanşah, İslam Ansiklopedisi, cilt III. Ankara, Maarif Bakanlığı.
14. Minorskiy Vlademir. (1971). «Karakoyunlu Cihanşah ve şiirleri». Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Konya.
15. Naxçıvani H. Çəhil məqalə. Təbriz, Çapxanə-i Xurşid mətbəəsi. 1343 hş.
16. Hərəvi N, Cami. Tehran, Tərxi-növ nəşriyyatı. 1377 hş.
17. Hüseyn Kərbəlayi, (1344 hş).Rövzət əl-cinan və cənnət əl-cənan. Tehran, Cəfər Sultan əl-Kurrai nəşri.